

Wouter Th. Kloek

Enkele tekeningen van Isaac Claesz van Swanenburg

Isaac Claesz van Swanenburg (1537–1614), schilder en burgemeester van Leiden, *homo universalis* op plaatselijke schaal¹, geniet bij een breder publiek geen grote bekendheid. Bekender, hoewel ook nauwelijks door zijn werk, is Jacob van Swanenburg, diens zoon, schilder van helletaferelen en – oorzaak van enige faam – eerste leermeester van Rembrandt van Rijn. De Swanenburgs – Jacobs broer Willem was graveur en heeft onder meer naar Peter Paul Rubens gewerkt – domineerden het Leidse kunstleven in de decennia rondom 1600. Hoewel van enige aanwijsbare invloed van de kunstenaars van dit geslacht op Rembrandt tot nog toe geen sprake is geweest, loont het wellicht toch de moeite om hun oeuvre in dit opzicht nader te verkennen. In deze bijdrage wil ik enkele tekeningen aan Isaac Claesz van Swanenburg toeschrijven, waaronder een enkel blad dat al eerder is herkend als mogelijke bron van inspiratie voor Leidens meest beroemde zoon.

Dit blad, *Schutters bij een bordes* (afb. 1), bewaard in het Rijksprentenkabinet, werd tot nog toe als een werk van Cornelis Ketel beschouwd.² Deze tekening gold, samen met Ketels *chef d'oeuvre*, het *Korporaalschap van kapitein Rosenkrans* uit 1588, als bewijs voor de betekenis van deze kunstenaar voor Rembrandts *Nachtwacht*. Six heeft in deze tekening een schets voor een verloren gegaan schuttersstuk uit 1581 van Cornelis Ketel willen herkennen, het *Korporaalschap van*

Herman Rodenburg Beths, dat door Karel van Mander wordt beschreven als een compositie met schutters staande op een galerij.³ De mogelijke betekenis van de tekening voor de genese van de *Nachtwacht* is door het echtpaar Van Gelder in *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* het mooist verwoord: *In 1580 was Amsterdam 'om' gegaan en terstond neemt Ketel nu de leiding. De schuttersgroep van 1581 (alleen in schets bewaard...)* [hiermee wordt de hier besproken tekening bedoeld, W.K.] *is van een heftiger stuwning, de figuren (Rembrandt's Nachtwacht aankondigend!) met kolven, piketten, rondassen en lansen wringen zich naar voren of wenden zich verschrikt als in paniek op den voorgrond en op een hoger gelegen bordes met balustrade.*⁴ De toeschrijving van deze tekening, die door de afbeelding in de edities van Van Manders *Schilderboek* van Mirande en Overdiep een ruime verspreiding heeft gekregen, is in recente jaren niet algemeen aanvaard gebleken.⁵ De kunsthistorische behoefte aan een meester die geanticipeerd heeft op Rembrandts levendige groepering van de figuren heeft de onderzoekers voorbij doen gaan aan de toch zeer eigen tekenstijl van het hier besproken blad, dat eigenlijk weinig overeenkomst laat zien met Ketels betrouwbare werk.⁶ De Amsterdamse schutterstekening laat zich in eerste instantie goed vergelijken met de serie van zes voor de Saaihal te Leiden gemaakte schilderijen van Isaac Claesz van Swanenburg, waarin de bloei van de Leidse

Afb. 1. Hier toegeschreven aan Isaac Claesz van Swanenburg, Schutters bij een bordes, Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Tekening, pen in bruin, bruin gewassen, 29,4 × 39,2 cm.

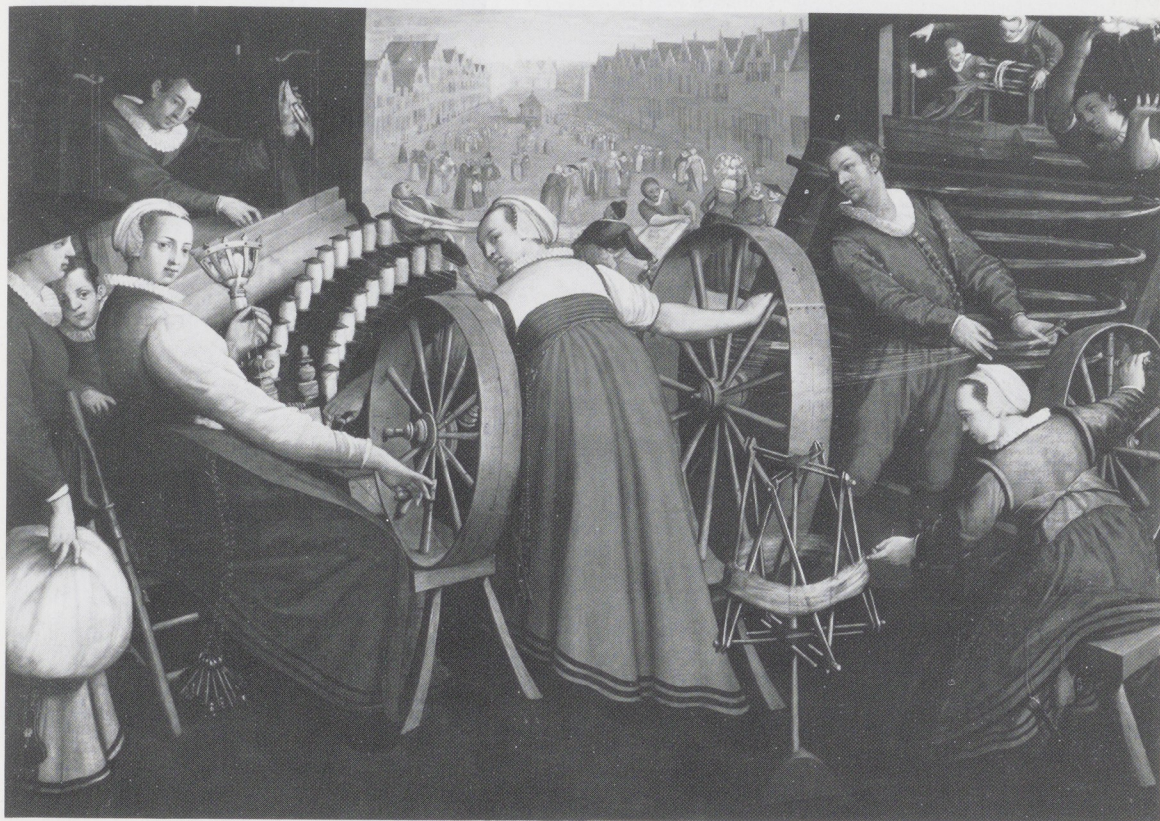

lakenindustrie is verbeeld. Vooral tussen *Het spinnen, opspoelen en scheren van de ketting* (afb. 2) en de Amsterdamse tekening kunnen enkele opvallende overeenkomsten worden aangewezen.⁷ De houding van de soldaat met het musket over de schouder, links van het midden op de voorgrond op de tekening, komt in spiegelbeeld sterk overeen met de houding van de op de rug geziene vrouw in het centrum van het genoemde schilderij. De opvallende, naar opzij overhellende houding van de officier bovenaan de trap, links van het midden in de tekening, kan worden vergeleken met die van de man rechts in het schilderij. De stilistische overeenkomst is nog duidelijker in de karakteristieke vorm van de ogen, nadrukkelijke prikogen in doorgaans

hoekige kassen. De achtergrondfiguren in deze groep schilderijen tonen eigenlijk nog de meeste verwantschap met de figuren in de Amsterdamse tekening. In het schilderij *De lakenering ontvangt privileges van de stede-maagd* (afb. 3) zijn deze figuurtjes het gemakkelijkst leesbaar.⁸ In dit schilderij is bovendien de detaillering van de balustrade geheel overeenkomstig met die in de tekening.

Waar de stilistische vergelijking tussen tekeningen en schilderijen meestal als riskant wordt ervaren, is er voor de toeschrijving van de Amsterdamse schutterstekening een controlemogelijkheid: in het Leidse Gemeentearchief bevindt zich een reeks van tien ontwerp-tekeningen die de bloei van de lakennij-

Afb. 2 (boven). Isaac Claesz van Swanenburg, *Het spinnen, opspoelen en scheren van de ketting*, Stedelijk Museum 'De Lakenhal', Leiden. Paneel, 138 × 196 cm.
 Afb. 3 (onder). Isaac Claesz van Swanenburg, *Het verlenen van keuren aan de Lakenmering*, Stedelijk Museum 'De Lakenhal', Leiden. Paneel, 138 × 173 cm.

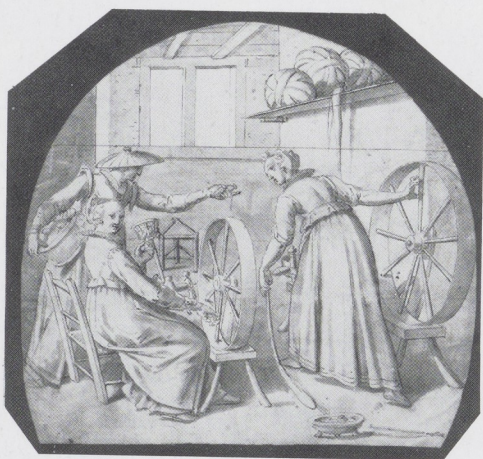
verheid weergeven, deels in aan de schilderijenserie zeer verwante voorstellingen. Het zijn ontwerpen voor glasruitjes, die, blijkens een bijgevoegd blad, in 1602 zijn vervaardigd als geschenk voor de Leidse gemeentesecretaris Jan van Hout, kennelijk door dezelfde Isaac Claesz van Swanenburg.⁹ Deze groep tekeningen, die in kunsthistorische kring nog weinig aandacht heeft gekregen¹⁰, levert goed vergelijkingsmateriaal met de Amsterdamse tekening, onder meer in de karakteristieke vorm van de ogen en in de opvallende soms wat te ver uitgestoken handen. Ter vergelijking is *Het haspelen van garen* (afb. 4) hierbij gereproduceerd.

Bij andere tekeningen, zoals bijvoorbeeld *Het verven* (afb. 5), is een andere karakteris-

Afb. 4 (linksonder). Isaac Claesz van Swanenburg, *Het haspelen van garen*, ontwerp voor een glasruitje, Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden. Tekening, pen in grijs, grijs gewassen, 28,3 × 30 cm.

Afb. 5 (rechts). Isaac Claesz van Swanenburg, *Het verven*, ontwerp voor een glasruitje, Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden. Tekening, pen in grijs, grijs gewassen, 26,4 × 27,2 cm.

Afb. 6 (rechtsonder). Isaac Claesz van Swanenburg, *Het ploten (scheren van de vachten)*, ontwerp voor een glasruitje, Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden. Tekening, pen in grijs, grijs gewassen, 27,2 × 30 cm.

tiek van Swanenburg goed herkenbaar: de organisatie van de figuren binnen een strak stramien van architectonische elementen, een aspect van het werk van deze kunstenaar dat ook uit de Amsterdamse schutterstekening spreekt. Swanenburg heeft in een aantal van deze tekeningen, waaronder *Het haspelen van garen* (afb. 4) maar ook in *Het kammen van de wol* en *Het ploten (scheren der vachten)* (afb. 6) het verdwijnpunt met een krachtige stip aangegeven.

Een vergelijkbare organisatie van de compositie treffen we ook aan in een blad in Christ Church, Oxford, *De gelijkenis van het koninklijke bruiloftsmaal* (Mattheus 22:11-14) (afb. 7).¹¹ Ook op dit blad is een stip geplaatst op het verdwijnpunt. Overigens sluit deze tekening ook wat de tekenstijl betreft zeer nauw aan bij de serie tekeningen in het Leidse archief. Vooral met *Het vollen en wassen* (ook

met stip) zijn de overeenkomsten zeer evident. De wijze waarop bijvoorbeeld het haar is weergegeven en de karakterisering van de figuren van het tweede plan zijn zeer goed vergelijkbaar met de Leidse serie, zoals onder meer te zien is in *Het ploten* (afb. 6). Met de Amsterdamse schutterstekening laat bijvoorbeeld de scherp gesneden kop van de onwaardige bruiloftsgast een nauwe parallel zien.

Met de toeschrijving van deze twee bladen, gevoegd bij een serie van tien slecht bekende tekeningen, doet de vraag zich voor wat tot nog toe bekend was over Swanenburgs tekenstijl.

Onze kennis van Swanenburgs tekenwerk ging tot voor kort niet verder dan de op zijn *Zelfportret* (afb. 8) afgebeelde tekening met een naaktstudie.¹² Het op dit schilderij uit 1568 weergegeven blad (afb. 9) roept vooral

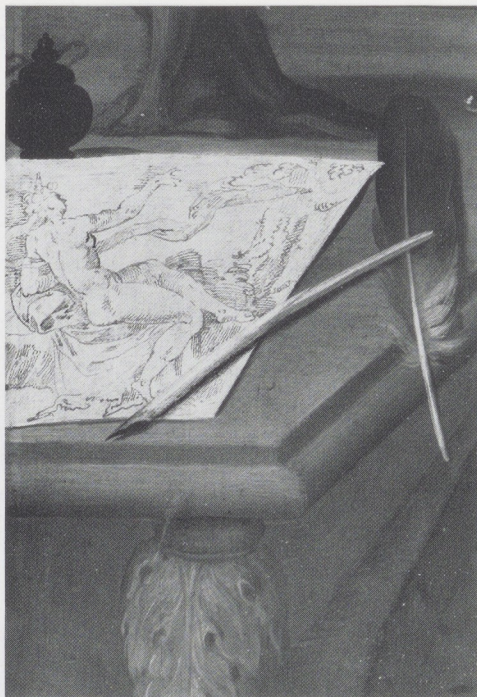
Afb. 7. Hier toegeschreven aan Isaac Claesz van Swanenburg, *De gelijkenis van het koninklijke bruiloftsmaal*, Christ Church, Oxford. Tekening, pen in bruin, grijs gewassen, 28,2 × 40,7 cm.

in herinnering dat Swanenburg, zoals Karel van Mander zegt, in Antwerpen in de leer is geweest bij Frans Floris. Meer houvast bieden de kartons voor twee gebrandschilderde ramen voor de Grote Kerk in Gouda. Ook deze werken zijn, hoewel in de literatuur vermeld en een enkele maal gedeeltelijk gereproduceerd, slecht bekend.¹³ Hoewel de vergelijking tussen de betrekkelijk kleinschalige tekeningen en de ontwerpen op ware grootte voor gebrandschilderd glas enigszins hachelijk is, laten tot op zekere hoogte de voorgronden maar vooral de achtergronden tafereelen zien die in stilistisch opzicht sterk verwant zijn. Houdingen van figuren en oversnijdingen bij het wapentuig zijn nauw verwant aan de tekening *Schutters bij een bordes* die hier als uitgangspunt is genomen. De geagiteerde en vaak diagonale houdingen van de figuren,

met name in het karton voor het in 1598 door de stad Leiden in opdracht gegeven glas *De belegering van Samaria* (afb. 12), tonen een grote verwantschap aan een derde tekening, die mijns inziens als werk van Isaac Claesz van Swanenburg moet worden beschouwd, *Koning Josia treedt op tegen de afgodendienst van de priesters van Baäl* (2 Koningen 22:8–20, en 23:3–13, 20) (afb. 10).¹⁴ In zijn catalogus van de zestiende-eeuwse tekeningen in de collectie Lugt te Parijs zal Boon onder meer de relatie met Heemskercks weergave van hetzelfde onderwerp behandelen en tevens zijn visie geven op de manier waarop dit tafereel van beeldenstormerij dient te worden geïnterpreteerd. Hier is slechts de toeschrijving aan Swanenburg aan de orde. Net als enkele reeds genoemde, in een strak architectonisch kader geplaatste composities van Swanenburg kan

Afb. 8. Isaac Claesz van Swanenburg, Zelfportret, 1568, Stedelijk Museum 'De Lakenhal', Leiden. Paneel, 94 × 71,5 cm.
Afb. 9 (rechts). Detail uit afb. 8.

ook in deze tekening een stip als verdwijnpunt van het perspectief worden aangewezen. Er bestaan tussen dit blad en het karton voor *De belegering van Samaria* te Gouda (afb. 12) enkele opvallende overeenkomsten, zoals bijvoorbeeld de houding van de brokstukken rapende man links op de tekening en de op de kruin geziene soldaat, rechts van de achterovervallende vaandrig op het karton. Opmerkelijk is ook het eigenaardig profiel van de met een kort zwaard gewapende soldaat rechts van het midden op de tekening en van de krijgsman die zijn armen gespreid houdt op het karton, vlak voor het tweede plan. De soms wonderlijke opeenstapelingen van weerloos liggende, vallende en zich agressief voorover stortende figuren, waardoor beide composities worden gekenmerkt, vinden hun hoogtepunt in de voorgrondscène van de Parijse tekening. Daar trapt een soldaat op de hand van een achter-

Afb. 10. Hier toegeschreven aan Isaac Claesz van Swanenburg, *De vernietiging van de tempel van Baäl*, Fondation Custodia (Coll. F. Lugt), Parijs. Tekening, pen in bruin, bruin en grijs gewassen, 36,5 × 52,8 cm.

Afb. 11 (linksonder). Hier toegeschreven aan Isaac Claesz van Swanenburg, *Mannelijk naakt voor een nis*, University of Michigan Museum of Art, Ann Arbor. Tekening, pen en gewassen, 31,4 × 20 cm.

overvallend slachtoffer, dat op zijn beurt steun zoekt bij het middenrif van een onder hem liggende figuur, terwijl door een tweede soldaat juist een moot uit zijn hersenpan is gehakt. Swanenburg paste het profiel van deze ongelukkige overigens op z'n kop en in spiegelbeeld toe in de over de rand hangende figuur op het afgebeelde karton, onder de man met de opgeheven spies. Ook tussen de tekening in de collectie Lugt en de Amsterdamse schutterstekening kunnen allerlei punten van overeenkomst worden aangewezen. Zo zijn er soms opvallend lange, gestrekte armen met grote, geopende handen. Men vergelijk bijvoorbeeld de naar voren uitgestoken hand van de officier rechts en de hand van de neervallende priester, rechts van het midden, bij de baard gevat door de reeds genoemde soldaat die op het punt staat hem met een kort zwaard te vermoorden. Ook de manier van tekenen van de koppen van min-

der prominente figuren is geheel overeenkomstig, zoals die te zien is bij de schutters links in de Amsterdamse tekening en bijvoorbeeld de drager van het boek op het tweede plan van de tekening in de collectie Lugt. De wel zeer kenmerkende wijze van arceren maakt het mogelijk nog een vierde blad bij de genoemde tekeningen te voegen. Deze tekening, een *Studie van een mannelijk naakt voor een nis* (afb. 11), bevindt zich te Ann Arbor, University of Michigan Museum of Art, en is in het verleden wel aan Cornelis Cornelisz van Haarlem toegeschreven.¹⁵ Met dit blad wordt duidelijk dat Swanenburg niet alleen gecompliceerde composities nastreefde maar ook ambities had op het gebied van de monumentale figuur. Uit de vier hier aan Isaac Claesz van Swanenburg toegeschreven tekeningen blijkt dat de meester zich intens met de gestolde beweging van figuren heeft bezig gehouden en

*Ter eeren Gods eijer geselshap
 Der wonderbaerlijker bevolijne Sema-
 re van de heer te bejegeninge Sinsinde des
 Eerlijken Ruyterij gevecht met de
 Spanijer te Leiden den 2^{den} 1632. en waer
 tusschen van 1632. waren opstede in
 Dagegemeynen der stad Leiden.*

*ter bejegeninge van eenen ghebooren lathen
 stad wachter in den 16^{den} 1632. van des
 lathen scheping ende 1632. 4. jaer nae
 Leiden eenen vreemden Spanijers ab-
 benten in de lathen clachten lathen
 sonnenghe lathen in 1632. lathen be-
 st. verloopet siet geselshap bejegeninge te sijn.*

Afb. 12 (links). Isaac Claesz van Swanenburg, *De belegering van Samaria*, detail uit het carton voor het in 1598 in opdracht gegeven en in 1601 geplaatste glasraam in de Grote Kerk te Gouda, Stichting De Goudse Glazen, Gouda. Tekening, pen en penseel in bruin, wit hoogsel, detail, maat van het gehele carton, 1104 × 435 cm.

Afb. 13 (onder). Rembrandt, *De vaandeldrager*, 1636. Particuliere verzameling, Parijs. Doek, 118,8 × 96,8 cm.

tevens op een tamelijk eigenzinnige wijze compositieproblemen van voorstellingen met talrijke figuren heeft onderzocht. De tekening *Schutters bij een bordes* is voor de ontwikkeling van het schuttersstuk in Leiden van het grootste belang. Het gaat vooraf aan de reeks stukken van Joris van Schooten, de vroegst bekende Leidse schuttersstukken. Daarnaast lijkt het mij waarschijnlijk dat een groter gewicht moet worden gehecht aan de betekenis van het werk van Isaac Claesz van Swanenburg voor de vorming van de jonge Rembrandt dan tot nog toe werd aangenomen.¹⁶ Swanenburgs *David na zijn overwinning op Goliath* in de Leidse 'Lakenhal', een schil-

derij dat gezien de sterke overeenkomsten met *De gelijkenis van het koninklijke bruiloftsmaal* zeker aan deze kunstenaar moet worden toegeschreven, vertoont duidelijke overeenkomsten in compositie en kleurgebruik met Rembrandts weergave van hetzelfde onderwerp in Bazel.¹⁷

De waarde van de *Schutters bij een bordes* als mogelijke bron van inspiratie voor Rembrandt wordt er, nu het blad niet meer als een werk van Cornelis Ketel maar van Isaac Claesz van Swanenburg wordt beschouwd, niet minder op. Rembrandt kan het blad bij zijn eerste leermeester hebben gezien maar het is uiteraard ook mogelijk dat Swanenburg een schilderij met deze compositie heeft uitgevoerd en dat Rembrandt dat heeft gezien. Het kan echter ook zijn dat Rembrandt, zoals bekend een verwoed verzamelaar, deze tekening in zijn bezit heeft gehad. Naast de verwantschap met de *Nachtwacht* wil ik hier nog wijzen op de wel zeer sterke formele overeenkomst tussen de vaandrig op de Amsterdamse tekening, rechts van het midden en Rembrandts *Vaandeldrager*, die zich als 'vaandel' van de Rembrandt-tenoonstelling plotseling in een wel zeer grote bekendheid mag verheugen (afb. 13). De overigens zeer klassieke pose van beide figuren vertoont, in spiegelbeeld, een treffende overeenkomst.¹⁸ Dat Rembrandt in 1636 Swanenburgs voorbeeld voor ogen moet hebben gehad, blijkt mijns inziens uit het letterlijk citaat van de gestrekte vinger van de op de heup rustende hand.

Noten

¹ Voor Swanenburg, zie R. E. O. Ekkart, 'Leidse schilders, tekenaars en graveurs uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 66 (1974), pp. 171-196. De kunstenaar maakte ontwerpen voor prenten, de staven van de pedel van de Leidse universiteit, voor de rand van het door Jodocus Lanckaert uitgevoerde tapijt met het ontzet van Leiden, voor gebrandschilderd glas in Gouda, Edam en Valkenburg. Ik dank de heer Ekkart voor zijn bereidheid het hier gepresenteerde werk te willen toetsen aan zijn kennis van Isaac Claesz van Swanenburg.

² De tekening werd in 1904 geveild als werk van Bartholomeus Spranger met de coll. R. della Faille de Waerloos en in 1905 door E. W. Moes voor het Rijksprentenkabinet verworven. Zie ook K. G. Boon, *Netherlandish drawings of the fifteenth and sixteenth centuries. Catalogue of the Dutch and Flemish drawings in the Rijksmuseum*, Vol. II, The Hague 1978, p. 117, nr. 329, ook voor verdere literatuur. Recent is de tekening nog als werk van Ketel gereproduceerd in B. Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*, [Amsterdam] 1984, pp. 105 en 173-174, afb. 359.

³ Carel van Mander, *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1604, fol. 275 recto. J. Six, 'Een schuttersstuk van Cornelis Ketel' *Oud-Holland* 24 (1906), pp. 105-108. Carel van Mander, *Het Schilder-Boeck* (ed. A. F. Mirande, G. S. Overdiep), Amsterdam 1936, afb. p. 456. Zie voor Ketels *Korporaalschap van kapitein Rosencrans* ook het artikel van H. Miedema en T. Schulting in deze aflevering van het *Bulletin van het Rijksmuseum*.

⁴ J. G. van Gelder en N. van Gelder-Schrijver in *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, red. H. E. van Gelder, Utrecht z.j. (1936), p. 176. Ook de beschrijving van Hoogewerff, die bij zijn bespreking van Cornelis Ketel de *Nachtwacht* niet noemt maar er wel impliciet aan refereert, maakt goed duidelijk hoezeer dit blad de fantasie heeft geprikkeld: *De martiale standen ... zijn hier en daar geforceerd, doch men bedenke hoe het er om te doen was hopman Herman Rodenborgh Bets en zijn mannen krijgshaftig - met recht als een heldenstoet, modieus van plunje en zoo van den mr. haarsnijder - voor te stellen. Voor het eerst ziet men het vendel ten voeten uit, in zwierig verband opgesteld, terwijl de aanvoerders metterdaad 'op den voorgrond treden'*, G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, IV*, 's-Gravenhage 1941-42, p. 642.

⁵ Hoewel Miedema's scepsis ten aanzien van deze toeschrijving mij gevoelig bekend is, klinkt daarvan nog niets door in zijn commentaar op Van Manders *Grondt*, zie Karel van Mander, *De grondt der edel vry schilder-const* (ed. H. Miedema), Utrecht 1973, vol. II, p. 479, afb. 43; hij karakteriseert het blad overigens als 'een marktkraamcompositie'. Bruyn et. al. en Haverkamp-Begemann noemen de tekening wel als belangrijk voorbeeld voor de *Nachtwacht* maar geven uiting aan hun twijfel op het punt van de toeschrijving aan Ketel, zie J. Bruyn et. al., *A corpus of Rembrandt paintings. Vol. III, 1635-1642*, Dordrecht/Boston/London 1989, pp. 462 en 463; en E. Haverkamp-Begemann, *Rembrandt: The Nightwatch*, Princeton 1982, pp. 71 en 72.

⁶ De befaamde Amsterdamse voorstudie voor *De deugdspiegel* (Boon 1978, *op.cit.* (noot 2) nr. 328) biedt geen enkel aanknopingspunt. De *Oprichting van de koperen slang* uit 1583 (zie W. Wegner, *Die niederländischen Handzeichnungen des 15. und 16. Jahrhunderts. Katalog der Staatlichen Graphischen Sammlungen München I*, Berlin 1973, p. 21, nr. 71, Tafel 34) vertoont een wezenlijk ander gebruik van de arcering.

⁷ Een afbeelding in kleur in S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk?*, Zutphen 1979, p. 156. Voor deze serie, zie Hoogewerff IV, pp. 615-620. [E. Pelinck], *Beschrijvende catalogus van de schilderijen en tekeningen. Stedelijk Museum 'De Lakenhal'*, Leiden 1949, nrs. 419-424, pp. 273 e.v. De reeks is tot stand gekomen in de jaren tussen 1594 en 1612. [M. L. Wurfain], *Catalogus van de schilderijen en tekeningen. Stedelijk Museum De Lakenhal*, Leiden 1983, pp. 323-326.

⁸ Zie voor dit schilderij ook M. L. Wurfain in *Openbaar Kunstbezit* januari 1973, p. 45 met afbeelding in kleur.

⁹ De tien tekeningen waren in het verleden aan Otto van Veen toegeschreven.

¹⁰ De serie is gepubliceerd in D. E. H. de Boer en J. F. Heijbroek, met bijdragen van R. E. O. Ekkart, 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun kunstenaars', *Hutspot, haring en wittebrood*, II, Zwolle/Leiden 1981/82, pp. 251 en 253; zie ook deel 6, pp. 130-131. Ik werd voor het eerst opmerkelijk gemaakt op deze serie door de afbeelding op het omslag van Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd*, Hilversum 1990 (diss.). In *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (red. J. K. S. Moes en B. M. A. de Vries), Leidse historische reeks 5, Utrecht 1991 staan de tien ontwerpen afgebeeld (p. 8 (2 x), 9 (2 x), 61, 66, 69, 70, 79, 82). De serie zal ongetwijfeld aan de orde komen in de tentoonstelling over Isaac Claesz van Swanenburg, die in 1993 in het Stedelijk Museum 'De Lakenhal' te Leiden zal worden gehouden.

¹¹ Pen in bruin, grijs gewassen, gecorrigeerd met wit hoogsel, 282 x 407 mm. J. Byam Shaw, *Drawings by Old Masters at Christ Church, Oxford*, Oxford 1976, I-II, cat. nr. 1336, pl. 800.

¹² Zie voor dit schilderij cat. Leiden 1983 (noot 7), p. 327, nr. 1738, en cat. tent. *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*, Amsterdam 1986, pp. 441-442, nr. 337.

¹³ Swanenburgs ontwerp voor *Het ontzet van Samaria* is als geschenk van de stad Leiden in

1601 uitgevoerd door Cornelis Cornelisz Clock (glas 26). *Het ontzet van Leiden*, 1603 gedateerd en in 1604 geplaatst als geschenk van de stad Delft, is uitgevoerd door Dirck Jansz Verheijden en Dirck Reiniersz van Douwe (glas 25). Voor afbeeldingen, zie R.W. Bogtman e.a., *Glans der Goudse glazen*, Gouda 1990, resp. pp. 83 en 81. Een deel van het karton voor *Het ontzet van Leiden* is afgebeeld in J. Q. van Regteren Altena e.a., *De Goudsche glazen, 1555-1603*, 's-Gravenhage 1938, afb. 24. Zie ook A. A. J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas. Hollands leed en vreugd in de glasschilderingen van de St. Janskerk te Gouda*, Lochem (1947), pp. 227-231, 237-249 en A. A. J. Rijksen e.a., *Inventaris van de cartons van de gebrandschilderde glazen in de grote of St.-Janskerk te Gouda, bekend als de Goudse glazen*, Gouda 1967. Alle kartons werden op initiatief van mej. dr. J. D. Hintzen gefotografeerd; de negatieven behoren tot de kostbaarheden van het Lichtbeeldeninstituut te Amsterdam.

¹⁴ Pen in bruin, grijs gewassen, 365 × 528 mm. Inv.nr. 1986 T 42. De tekening werd in 1986 door de Fondation Custodia verworven met een toeschrijving aan Pieter Isaacsz. Mijn suggestie het blad aan Swanenburg toe te schrijven werd door K. G. Boon overgenomen en de tekening zal binnenkort als zodanig worden gepubliceerd in diens catalogus van zestiende-eeuwse tekeningen van de Fondation Custodia. Ik dank hierbij de heer Carlos van Hasselt die mij het manuscript ter inzage gaf. Swanenburg heeft zeker de prenten van Philips Galle naar Maerten van Heemskerck gekend, waarin de geschiedenis van koning Josia is weergegeven, zie o.a. E. Saunders, 'A commentary on iconoclasm in several print series by Maarten van Heemskerck' *Simiolus* 10 (1978-79), pp. 59-83.

¹⁵ Pen, gewassen, 314 × 200 mm. Zie cat. tent. *Painters of Haarlem*, Allentown 1967, nr. 17. De toeschrijving van deze tekening aan Cornelis van Haarlem is door Pieter van Thiel afgewezen. Zie *Master Drawings* 3 (1965) nr. 2, p. 150.

¹⁶ De centrale groep met de overmeestering van de niet welvoeglijk geklede bezoeker in *De gelijkenis van de onwaardige bruiloftsgast* lijkt, in spiegelbeeld, vooruit te lopen op Rembrandts *Blindmaking van Simson* uit 1636 te Frankfurt.

¹⁷ Voor Swanenburgs schilderij, zie cat. Leiden 1949 (noot 7), nr. 442, p. 278. De toeschrijving van dit schilderij dat oudtijds op naam van Swanenburg staat is recent door Wurf Bain betwijfeld en toegeschreven aan Jacob van Swanenburg (zie cat. Leiden 1983 (noot 7), p. 327), mijn inziens ten onrechte.

¹⁸ Rekening moet worden gehouden met een ontlening van beide figuren aan een gemeenschappelijk voorbeeld.